

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ И СОЦИОЛИНГВИСТИКА

В съвременните европейски лингвистични центрове въпросът за съотношението между диалектологията и социалингвистиката отдавна не е актуален, защото между диалектолозите и социалингвистите там вече няма дискусия. Нещо повече: има плодотворно научно сътрудничество, което ще рече – допълване на методиките, с които се изследват съответните обекти. Ние тук подхващаме уж изчерпаната тема, защото у нас „пистите“ между двете дисциплини не са съвсем отчетливо очертани, за което са налице обективни причини (Виденов 1982: 35–41).

На първо място сред причините ще поставим инерцията на изключително задълбочените постижения на българската диалектология, с която са се занимавали почти всички наши по-изтъкнати езиковеди още от създаването на тази наука у нас (Стойков 1993: 408–415). Вгледаме ли се по-внимателно в диалектоложките им приноси, ще открием, че са се докосвали и до основни проблеми, които развитата се по-късно социалингвистика смята за своя централна тематика. Това навлизане в периметъра на другата наука създава усещане за познатост и за неоригиналност на социалния поглед върху езиковите явления.

Има и друга причина. Първите трудове по българска социалингвистика бяха дело предимно на диалектолози, които бяха отчели усложняването на обектите – и на първо място, урбанизацията – и потърсеха удобствата на новото направление, без окончателно да са се освободили от началата на диалектоложкия подход.

На практика обаче се получи така, че групата на диалектолозите в по-голямата си част не пожела „да се обремени“ със социалингвистическите методики и си остана при класическия диалектоложки подход от 60-те години на XX в. От своя страна групата на българските социалингвисти до такава степен разшири периметъра на обектите си, че понякога изследванията ставаха чисто социологически или отиваха в територията на методиката на езиковото обучение. За диалектолозите, свикнали да боравят само с езикови факти, това разширяване изглежда прекалено или направо екстралингвистично.

Със следващите редове правим опит да ограничим периметъра на двата подхода и да покажем, че и днес за тях – образно казано – има място под слънцето.

Интересът към териториалните разновидности на езиците възниква едновременно с появата на общите (представителните) книжовни езици, които са атрибут на зараждането на народността и нацията. Когато говорим за интерес, имаме предвид научния подход, защото иначе хората още в най-старите държавни обединения са обръщали внимание на явлението, че на различни места по различен начин се назовават предмети, качества и дейности, свързани с ежедневието, че има различия от фонетичен и граматичен характер. Носителите от всяка отделна диалектна област са смятали своето речево поведение

за най-правилно и с учудване и присмех са се отнасяли към наречието на съседите. Причините за различията са имали множество обяснения: съседите са странни или – по-често – съседите са изостанали, и винаги – съседите говорят неправилно.

Трудно може да се определи кога се появява койнето, но то още в древността в Гърция започва да изпълнява ролята на общ език и да доминира над племенните диалекти в определен по-просторен регион, изпълнявайки функцията на общо средство за комуникация.

През Средновековието териториалните разновидности на даден език стават много, а особеностите им – значителни. Днес твърдим, че те са плод на териториалната раздробеност и затворения начин на живот: хората не са имали възможност да пътуват надалече, ограничени са били търговията и размяната на стоки. Всеки регион е консумирал това, което е произвеждал, т.е. контактите са били крайно ограничени. Така от сравнително единно общо начало тръгват особености, които в последна сметка довеждат до диалектната обособеност. В стила на епохата тези различия най-често са били обяснявани като материализиране на Божията воля.

С появата на народностните езици, които по своята същност са наложили се по различни причини диалекти, се задейства императивът на диглосията. Това води до изоставяне на някои първични черти за сметка на усвояването на общото, представителното, наложилото се като престижно речево поведение. През Късното средновековие филологията като част от общата философия вече започва да търси научно обяснение на различията, т.е. заражда се диалектологията. В българските условия това става сравнително късно – едва през 30-те години на XIX в., когато се подготвят първите граматики (Стойков 1993: 408). Истинският научен интерес към диалектите набира сили през втората половина на XIX в. и продължава почти до края на XX в., когато те лягат в основата на историко-сравнителното езиковедско направление. Подтикът идва от експанзията на книжовните езици и възникналата заедно с това диглосия – диалектното се смята за селско и непрестижно и се маргинализира. Опитът наречието да се разглежда като „чист народен език“, а книжовното средство да се обявява за „покварено изкуствено явление“ е повече интелегентска поза, отколкото искрено убеждение.

Вглеждайки се в книжовния език, интелигенцията установява, че той на практика непрекъснато се доустройва и усъвършенства, най-често заемайки от диалектите. Именно за целите на книжовното строителство се активизира диалектното описание, та данните да бъдат готова база, когато стане нужда да се „усъвършенства“ представителният език. Диалектолозите и до ден днешен са убедени, че работят с такава цел, а не като помощници на историческата граматика.

Методиката за описание на диалекта е операционализирана. Посещава се даденото селище и се установява дали е достатъчно старо и дали има единен състав и говорен облик. След това се избират 4–5 възрастни жени и се записват идиолектите им на битови теми за тяхната младост, за битието им, за трудовата им дейност. На базата на тези идиолекти се установява диалектната система в различните речеви нива: фонетика, морфология, синтаксис, лексика и т.н. По-старата практика се ограничава само до установяване на различното от

книжовния език. През 50-те години на XX в. с развитието на структурализма се стигна до идеята, че диалектът е местен език и трябва да бъде описван с всичките елементи на системата му. Това наложи да се вземат предвид някои чисто социално-демографски дадености в комуникацията: различия по възраст, пол, занятие и т.н. (Стойков 1959: 12).

Дължни сме да отчетем следното: зародилата се през 50-те години на XX в. социолингвистика също може успешно да опише диалекта на селото, но при събирането на идиолектите няма да игнорира социално-демографските страни и да се ограничи само със сеансите с няколкото възрастни жени, а ще огледа цялостната селска социална структура. Дори и в най-монотонното в социално отношение село живеят три основни възрастови категории хора: млади, на средна и в напреднала възраст. Една от основните задачи е да се установят структурните различия на езиковите им системи и по този начин да се види посоката на еволюцията. С течение на времето в селото вече са се създали съсловия и по признака образование. Търсим различията, т.е. особеностите на образованите, на хората с гимназиално и евентуално с по-високо образование. По принцип се интересуваме и от т.нар. джендър признак, т.е. от различията между мъжката и женската реч. Задължително ще потърсим и различията между речта на хората с различен поминък, макар тези различия да имат условен характер. Ще се интересуваме и от наличието на социални групи по други релевантни признаци и чак тогава ще пристъпим към очертаването на цялостна картина на използвания в селото език. Резултатите ще представим в проценти за онагледяване и за сравнение със ситуацията в съседните селища.

Така един и същи обект ще бъде описан по два метода: (1) диалектоложки и (2) социолингвистически. В първия случай ще получим картина, отразяваща повече миналото, т.е. ще видим разволя на едно по-старо състояние, проектирано върху определена територия. Това е важно и изключително интересно за историята на езика. Чрез този метод ще можем да съберем интересен материал за очертаване на изоглосите, които определят ареала на явленията. Във втория случай обаче ще можем да видим динамиката на системата, ще установим кои елементи са проницаеми и кои явления са контрастни за местния човек, попаднал под императива на диглосията. При втория случай картината ще е раздвижена и ще е много по-адекватна.

И все пак: класическите диалектоложки методики за търсене на архаичния облик на традиционния териториален диалект и днес имат смисъл и приложение, ако трябва да изследваме село от стария патриархален тип и там открием възрастни хора, неповлияни от повея на развитието.

Класическите диалектоложки методики са безсилни и непродуктивни в съвременните градове с усложнена социална структура. Диалектолозите на право заобикалят такива селища и търсят само селата: колкото по-затънтени са те, толкова са по-подходящи за тяхното описание. Само че през последните десетилетия урбанизацията и емиграцията имат такъв размах, че ежегодно такива „благодатни“ диалектоложки обекти изцяло се обезлюдяват и държавата е принудена да ги закрие, т.е. заличава ги от картата.

Изчезването на селата, наричани в демографията селища със затихващи функции, става по една и съща схема: първо ги напускат хората в трудоспособна възраст, търсейки поминък другаде. После се затваря училището (няма ги

децата!). Така остават само баби и дядовци, които през зимата също отиват в градовете при синове и дъщери. Следва затваряне на селския магазин. Когато от възрастната двойка остава само единият, близките го вземат изцяло при себе си в града. Селската къща запустява: къщи със заковани врати и прозорци изобилстват из високите планински райони. Със смъртта на последния селски жител населеното място престава да съществува. С това приключват и възможностите на диалектологията да проучва въпросния обект.

Населението, носител на традиционния диалект, не е изчезнало изцяло, защото една част от него се е преместила в градовете. С известна приблизителност то все още може в някаква степен да бъде диалектоложки обект, но новата среда води до бърза ерозия на системите. Установили сме, че диалектният носител „почиства“ речта си от забелязаните чрез самонаблюдение елементи и ги замества с такива, каквито чува от хората около себе си. Възрастният човек е постоянно атакуван от по-младите, че говори „ужасно по селски“ и трябва да научи правилния език. По тези въпроси вече е компетентна социолингвистиката, която говори за контрастни и неконтрастни диалектни черти: първите са подложени на маргинализиране, а вторите остават и лягат в основата на т.нар. мезолект. Анализ на мезолекта може да прави и диалектологът, ако приеме, че новата система не е развален диалект, а средство за комуникация на принудения да смени кода си бивш диалектен носител. Българските диалектолози са склонни да виждат в новите системи стария диалектен тип, т.е. за тях това е съответният диалект, но с „някои външни особености“.

В наши трудове е отделено голямо внимание на мезолекта и тук ще кажем само най-важното. Мезолектът е смесен тип говор с неконтрастни за носители-те диалектни черти и елементи от стандартния език, типичен за разговорната практика на вече урбанизираните социуми. Мезолектът е междинна система, надраснала диалекта, но недостигнала до разговорния стандарт на представителните градски съсловия. По своята същност мезолектът е градско явление, но през последните години под влияние на училището и електронните масмедии той може в някаква степен да възникне и на село, където е типичен за по-младите (Виденов 2013: 81–90).

Вече подчертахме, че мезолектът може да бъде проучван както от диалектолози, така и от социолингвисти: първите обаче трябва да познават началата на социолингвистиката, а вторите – на диалектологията. Казано с други думи, от интеграцията на двете методики се получава задълбочен анализ на явлениято.

Градската езикова действителност като цяло обаче може да се проучи само със социолингвистически методи. За диалектолога в града владее някакъв речев хаос. Социолингвистът, въоръжен с познания за йерархията на социалните стратове, вижда подреденост и системност в речта на градското население. С отчитането на социалната структура на обекта социолингвистиката значително разширява възможностите си за адекватен езиков анализ и в „хаоса“ вижда порядък.

Чрез своята методика, базирана на постиженията на социологията, социолингвистиката постига универсалност и става незаменим инструмент за вникване в същността на представителното национално средство за общуване, на езиковия стандарт, наричан у нас по стара инерция книжовен език. Тук диалектологията вече е напълно безпомощна, ако изключим някои отделни въпроси, свързани с възникването на стандарта и с евентуалните диалектни влияния в

началния етап на дооформянето му. Няма да кажем нищо ново, ако подчертаем, че в основите на всеки стандарт първоначално е легнал определен диалект, издигнал се до градски говор на столицата или на значими за националната същност градски центрове. Обясненията на явленията в стандарта могат да се дават само от социолингвистиката, която за целта е обособила свой специален дял, наречен теория на книжовните (стандартните) езици.

Като парадокс може да се разглежда фактът, че пражката теория на книжовните езици възниква преди обособяването на американския тип социолингвистика. Учените от Пражкия лингвистичен кръг обаче много подробно разработват функционалната стилистика. По-внимателното вникване в чешката функционална стилистика ще ни покаже, че в нея в известна степен са отчетени социалните стратове, макар че не става много ясно по какъв начин високите социални съсловия оформят и охраняват нормата. Днес това е изяснено чрез въведеното понятие обществено мнение (Виденев 2003: 15–28). То е важно и съществува обективно, макар да е скрито и завоалирано за традиционалиста, заловил се да обясни процесите в книжовния език.

Традиционната лингвистика (можем да я наречем още асоциална, защото не отчита в изводите си социалните структури) е безпомощна при обяснението на същността на речевата култура. Нещо повече: стига се до подценяване на езиковедската роля. За традиционалиста словото (анатемата) на езиковеда е последна инстанция в спора кой вариант да получи зелена улица и кой да бъде забранен. Авторите на поучителни бележки изпитват раздразнение, че хората не ги слушат и продължават да употребяват „грешните“ (от гледище на езиковия културтрегер) конструкции и форми. Социолингвистът вижда в това една превратност, защото нормата е плод на практиката на престижните езикови съсловия, а не на логическите разсъждения на езиковеда.

Очевидно е, че проблемите на функционирането и развитието на книжовния (стандартния) език са извън полезрението на диалектолога. Въоръжен със стари представи от първите години от възникването на книжовното средство, през които наистина е ставало дооформяне, днешният диалектолог очаква и сега да се стигне до заемане от диалектите. След 1990 г. се порождат остра нужда от стилопонижаващи средства, но книжовният носител дори и не направи опит да се обърне към диалектите и диалектоложките речници, а потърси и стилистично възроди 10–20 ориентализма, обърна се към ограничен брой жаргонизми и дори прибягна до вулгаризмите. Социолингвистиката отдавна бе предупредила, че така ще стане.

В нашите трудове по социолингвистика подробно е разгледано обективно съществуващото явление диглосия, т.е. учението за наличие на високи и съответно ниски езикови формации (Виденев 2005: 61–63). Диалектът в това отношение е маркирана ниска формация, формация с особено нисък престиж, определяна като селски (или бабешки) език. Тази непрестижност му пречи днес да намира прием в речевото поведение на публично говорещите личности. Родопската дума *ледунка* има всички качества да замени двусъставното название *ледена висулка*, но книжовният носител не ѝ дава път, защото долавя някакво диалектно начало.

Създаваните от нас диалектни речници са изключително ценни филологически трудове, но ролята им е да бъдат материал за историческата граматика

на езика ни. Ако си мислим, че един ден ще можем да обогатяваме или да освежаваме книжовния речник, това ще рече, че не познаваме теорията на книжовните езици и се самозаблуждаваме, мерейки с аршин от XIX в.

Социолингвистиката е единственото направление, което може с научен подход да разглежда днешната езикова ситуация в едно държавно обединение, защото има методи за изследване на напрежението, възникнало между съществуващите формации и преди всичко между езиците и диалектите. Става въпрос за създаване на научни стратегии, чрез които държавното управление да води подходяща езикова политика. У нас например съществува проблем къде и доколко могат да се използват езиците на многочислените за нашите условия турски и ромски по произход български граждани. Политиците, водени от чисто партийни и електорални подбуди, понякога са склонни на отстъпки, т.е. на разрешение на малцинствените езици за официални публични цели и дори за изучаването им в официалните български училища.

Социолингвистиката може да направи обоснована научна прогноза и да покаже с проценти, че езиковата децентрализация е увертюра към национално разединение, макар да е скрита зад красиви думи от типа „майчин език“ или нещо подобно.

Социолингвистиката проследява глобализацията в обществените сфери и бие тревога към общественото мнение, че националният ни езиков стандарт е в опасност, защото важни комуникативни сфери преминават на английски език. Една наша тревожна прогноза предвещава англицизиране например на сферата на художествената литература: българските писатели в близкото бъдеще могат да се увлекат и да създават творбите си директно на английски и с това ще увеличат тиражите и хонорарите си, ще станат видими за световната критика. На това явление не бива да гледаме с лека ръка, защото естрадното пеене мина на английски. Могат да се приведат и други примери.

Трудно е тук да изброим многобройните централни въпроси, с които се занимава социолингвистиката сега все още превантивно. За обществото днес са важни грижите за общия ни езиков стандарт, защото именно той е масовото комуникативно средство. Диалектите, с които борави диалектологията, са заглъхваща категория и не е толкова важно да се грижим за тяхната перспектива.

Остава спорен един друг обект, който в най-общ вид се формулира като социални говори или сленгове. В близкото минало нашата езиковедска наука ги определяше като социални диалекти и те бяха част от диалектоложката традиция. През последните десетилетия все по-ясно се очертава, че езиковите разновидности, свързани със социалната мотивировка, получават всестранна характеристика, ако са разгледани с методите на социолингвистиката. Да вземем за пример младежкия (ученическият, студентският) жаргон, чиято лексика преназовава предмети и явления от младежкия бит откъм смешната, забавната им страна. В това има нещо различно в сравнение с типичната лексика на традиционните териториални диалекти: жаргонът показва отношение и дава оценка, докато в диалекта названието е неутрално. Затова в социолингвистиката се говори повече за философия на жаргона, отколкото за обикновено преназоваване, както би го преценил диалектологът. И тук трябва да направим уговорка, че в трудовете на редица диалектолози жаргонът е разгледан като типично социално явление, а не като чисто лексикален феномен. Като особено

високо постижение в тази област с множество социолингвистически догадки следва да се разглежда известният труд на Ст. Стойков „Софийският ученически говор“ (Стойков 1946).

В заключение трябва да кажем, че социолингвистиката постави особено високи изисквания при изследването на стилистичната организация на езиците. Установяването на типичните средства за комуникация в различните социални сфери вече не може да става с инструментариума на асоциалната лингвистика. Смело трябва да заявим, че функционалната стилистика е дял на социолингвистиката, защото само чрез нея обществото може да бъде видяно като социална структура с обективна йерархия между отделните стратове (Хавранек 1963: 60–68). Традиционната лингвистика не можа да създаде задоволителни трудове по стилистика и се ограничи само в тесния коридор на художествената сфера, показвайки ни стилистичните фигури, чрез които речта придобива характер на въздействащо изкуство. Излишно е да подчертаваме, че диалектологията е далече от тези проблеми. Там се твърди, че в битовата сфера например не може изобщо да се говори за стил. Този извод не е верен, защото няма речево поведение без стилова организация. Художествената стилистика до такава степен е деформирала чувството на езиковедите традиционалисти, че те, като не откриват в битовата реч художествени фигури, я определят като безстилова. Ще направим още една констатация: у нас не се създадох задоволителни стилистични описания и причината за това трябва да се търси в очевидното ни увлечение да разглеждаме езика извън функционирането му като комуникат в социалните структури. Книжовните носители на езика ни в представите на традиционалистите са един монолит. В близкото минало се търсеха единствено диалектни особености. Този възглед лиши нашата лингвистика от адекватни трудове в областта на функционалната стилистика.

И така, социолингвистиката не отрича традиционната диалектология, но обръща внимание, че тя е пригодена да изследва и анализира езика на патриархалното село с неговата слаба социална разчлененост. Доколкото днес българските села в голямата си част вече не са така социално монолитни, диалектологът е длъжен да познава началата на социолингвистиката.

ЛИТЕРАТУРА

- Виденов 1982:** Виденов, М. Социолингвистика. София: Наука и изкуство, 1982.
- Виденов 2003:** Виденов, М. Българската езикова политика. София: Делфи, 2003.
- Виденов 2005:** Виденов, М. Диглосията. София: Издателство на БАН, 2005.
- Виденов 2013:** Виденов, М. Езиковедски щрихи и етюди. София: Международно социолингвистическо дружество, 2013.
- Стойков 1946:** Стойков, Ст. Софийският ученически говор (Принос към българската социална диалектология). – В: Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет. Т. 42. София, 1945–1946, с. 1–72.
- Стойков 1959:** Стойков, Ст. Инструкция към „Програма за събиране на материали за български диалектен атлас“. София: БАН, 1959.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. Българска диалектология. Под редакцията на М. Сл. Младенов. София: БАН, 1993.
- Хавранек 1963:** Havránek, B. Studie o spisovném jazyce. Praha: NČSAV, 1963.